

УДК 37.017(09)371(09)37.01(092)

Н.М. Боднар,
викладач

(Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ПИСЕМНОСТІ

Статтю присвячено історичному аспекту розвитку писемності. Проаналізовано її виникнення, визначено етапи розвитку писемного мовлення та висвітлено розвиток різних типів письма: предметного, піктографічного, ідеографічного, складового та звукового, які застосовуються людиною для передачі думок. Подано відомості щодо походження слов'янської писемності.

Загальновідомо, що мова є джерелом різнобічних знань, засобом мислення, мовлення, духовного збагачення людини. Вона є головною ознакою нації, котра забезпечує єдність, функціонування і розвиток етносу в просторовому та часовому вимірах. Немає такого суспільства, яке б не мало мови. За визначенням У. Вайнрайха [1], мова посідає одне з найвищих місць за шкалою національних вартостей. У формуванні кожної особистості, становленні її інтелектуальних, громадських і морально-естетичних якостей рідній мові відведено особливу роль. Саме тому в програмі для середньої загальноосвітньої школи зазначено, що курс української мови – це "важлива складова загального змісту початкової освіти", оскільки він виступає "основним засобом опанування всіх інших шкільних дисциплін" [2: 12].

Першочерговими завданнями, що визначаються в початковій мовній освіті, є формування загальномовленнєвих умінь і навичок, розвиток мовленнєвих здібностей, вагомою складовою яких є читання і письмо. На думку М.Г. Різника, "серед багатьох форм людської діяльності, які служили показниками духовної культури, ... було письмо" [3: 5].

Письму в еволюції людини надано великого значення, оскільки воно здавна служило засобом спілкування, матеріального втілення мислення. Поза увагою того, хто читає і пише, лишається питання про стадії розвитку писемності в суспільстві, про системи письма (алфавіти), що використовувалися в різні епохи й якими користуються тепер різні народи світу. Наша стаття має на меті аналіз історичного аспекту розвитку писемності.

Формування графічних навичок учнів розпочинається з уроків навчання грамоти і продовжується протягом усього періоду навчання в школі. Саме вчитель початкових класів має сформувати в школярів точні та сталі вміння й навички письма (технічні, гігієнічні, графічні, орфографічні). Виконуючи це першочергове завдання, вчитель ставить перед собою мету навчити кожного учня писати чітко, щоб написане легко читалося, а також швидко, зберігаючи графічну правильність. При цьому педагог має бути добре обізнаний у походженні та розвитку писемності, методах і прийомах формування графічної навички.

Письмо з'явилося не випадково, а лише на певному етапі розвитку людства, і має тисячолітню історію, тому походження писемності є проблемою не лише і не стільки лінгвістичною, скільки історико-культурною. Історія письма – це той шлях, який проходить кожна людина під час оволодіння механізмом написання. У світі існували й існують різні типи письма – види або форми конкретного вираження певної думки. Для позначення звуків на письмі кожна мова має свою систему знаків, тобто графіку. За тлумачним словником української мови, "система графічних знаків, що сприймається зором і здатна передавати мову" називається *письмом* [4].

У науковій літературі [5; 6] зазначено, що письмо виникло в глибоку давнину – до так званої доби палеоліту, до первіснообщинного ладу. Давні пам'ятки графічних знаків, що знайдені під час розкопок, датовано II тисячоліттям до н.е. Письмо як "засіб передачі інформації на площині в часі" [7: 669] є продуктом свідомої творчої діяльності людей. На думку О.Г. Спіркіна [8], реалізацією письма передбачено високий рівень розвитку мислення та мовлення. Виникнення писемності зумовлено й високим рівнем розвитку координації рухів руки, її тонких та точних маніпуляцій, які підготовлені тривалим досвідом відпрацювання порівняно складних трудових операцій і виконанням спонукальних форм спілкування.

Палеографи стверджують, що на земній кулі відомо чотири способи власне писемного висловлення думки: живописне письмо (малюнкове), послівне, складове і буквене. Оскільки письмо необхідне для передачі мовлення, то в залежності від того, які його елементи (повідомлення, слова, склади або звуки) позначаються графічними знаками, визначають *піктографічний, ідеографічний, складовий та буквено-звуковий* типи письма [5: 26]. Усі ці типи зустрічаються нині в народів, які стоять на різних стадіях розвитку або відмежовані один від одного значними відстанями. Однак, на думку В.О. Істріна [5], Ю.О. Карпенка [9], І.П. Ющука [10], існували ще й інші форми письма у вигляді предметів з умовним значенням. Таке письмо називали *предметним*. Впевнено назвати його письмом важко, проте можна вважати першоосновою справжнього письма.

Найпершим і найдавнішим письмом вважається малюнкове, що дістало назву *піктографія* (від лат. *picto* – малюю і грец. *γραφο* – пишу). Ще А. Будилович, О.Х. Востоков, І.І. Срезневський зробили висновки, що первісне письмо походить від живопису, тобто від зображення предметів, про які бажають повідомити іншій особі. Таке письмо передавало лише приблизний зміст повідомлення, не відтворюючи звучання мовлення та не розчленовуючи його на окремі слова. У піктограмах фіксувалося не мовлення, а образи, їх сприйняття й уявлення. Знаки письма мали бути чіткими, наочно відображати конкретні предмети. Піктограми видряпували камінням, кістками або наносили фарбами на стінах печер, рогах тварин. Такий вид письма особливо був поширений на території доісторичного Єгипту, на острові Крит, у Стародавньому Китаї, в індіанців Північної Америки та народностей Сибіру.

У піктограмах розповідалося про військові події, полювання на звірів, птахів, пізніше вони містили релігійні повідомлення, любовні записи. Зразок піктографічного листа наводить у своїй праці В.О. Істрін (див. мал. 1) [5: 48]. Так, у цьому листі повідомлялося, що сім індіанських племен просять у президента США дозволу переселитися в район трьох озер; лінії, що сполучають голови та серця тварин, символізують єдність думок і почуттів племен (текст автора).

Рис. 1. Піктографічний текст.

Змінюючись і вдосконалюючись, піктографічне письмо в деяких народів зберігалося довго. Індіанці Північної Америки використовували його аж до кінця XIX ст. Цей спосіб письма зустрічається і зараз в острів'ян басейну Тихого океану. Піктографічне письмо існує й у нашні дні у вигляді різноманітних знаків та малюнків, таких, наприклад, як знаки дорожнього руху, вивіски магазинів, листівки.

У ході розвитку суспільства виникло більш досконале письмо – *ідеографічне*, яке пов'язано з подальшим розвитком мислення й мовлення, набуттям людиною здібностей до більшої абстракції та формуванням умінь виділяти в потоці мовлення окремі слова. Термін *ідеографія* (від грец. *idéa* – поняття і *γραφο* – пишу) вказує на властивість цього письма передавати абстрактні поняття, що реалізуються в словах. За визначенням А.С. Чикобави, ідеографія "зображає поняття, незалежно від того, як ці поняття називаються" [11: 175]. Графічні знаки такого типу письма пов'язані зі словом як мовною одиницею, його значенням і змістом. Завдяки ідеографічному письму фіксується дослівне повідомлення, яке має певний слово порядок і встановлені накреслення графічних знаків. Початковою фазою розвитку ідеографічного письма вважається малюнка ідеографія, коли піктограми крім прямого, первісного значення, могли набувати й переносного, виступаючи ідеограмами.

Потреба в прискоренні письма та передачі складніших текстів сприяла більшій схематизації малюнків, перетворенню їх на умовні позначення – *ієрогліфи*. Це одна з давніх систем ідеографічного письма, що існувала близько 4 тисяч років тому. Вона далеко відійшла від піктографії і була поширена в народів Азії. Подібне ієрогліфічне письмо, де кожне слово позначається певним знаком – ієрогліфом, існує до сьогодні в Китаї. Незручність його в тому, що кожний ієрогліф символізує ціле поняття, тобто для конкретного слова має бути особливий знак. Отож грамотній людині необхідно знати стільки знаків, скільки слів в її мовленні. Щоб оволодіти писемним китайським мовленням, людина має вивчити близько 2000 знаків. Від китайського письма походить японське, а від японського – корейське. Спочатку японці використовували малюнкове письмо, але у III ст. н.е. під впливом китайських учених запровадили китайське письмо. Його знаки для японського слуху виступали в значенні окремих складів, тому запозичені були лише ті символи, які при озвученні відповідали складам, що входили до складу японських слів (всього 68 відкритих прямих складів). Японські писемні ієрогліфи майже подібні до китайських, пишуться вони пензлем, вертикальними стовпчиками зверху вниз, у рядку – справа наліво.

До давнього письма належить єгипетське. Спочатку воно було піктографічним, а з часом – ієрогліфічним. У знайдених написах, зроблених понад 3500 років до н.е., переважали ідеографічні знаки, але при записі власних імен ієрогліфи отримували значення літер. Вони писалися як зліва направо, так і у зворотному напрямку. Напрямок для читання тексту визначався за фігурками тварин, повернутих головою до початку тексту.

Єгипетські ієрогліфи раннього періоду іноді називають *монументальним письмом*, бо були частково подібні до монументальних картин і вибивалися спеціальними різцями на будівлях (храмах, гробницях). Пізніше, перемальовуючи на папірусі форми монументальних ієрогліфів, єгиптяни почали креслити графічні знаки швидко, без внутрішніх деталей. Ієрогліфи такого типу отримали назву *лінійних*. Єгипетське письмо початку III тис. до н.е. являло собою впорядковане *логографічне письмо* зі значною кількістю сталих ієрогліфів, які мали конкретне й абстрактне значення. Послідовність логограм відображала синтаксичні конструкції єгипетської мови. В.О. Істрін наводить зразок такого письма [5: 90].

Цей надпис виконаний фарбами і поєднував ієрогліфічне письмо з художніми зображеннями. На верхньому рядку ієрогліфами написано звертання до бога Анубіса з проханням прийняти померлого. Внизу зліва зображено самого померлого та жертвоприношення; справа намальовані жреці, які підносять дари Анубісу. Ієрогліфи цього напису мали форму ідеографічних і фонетичних логограм, набували значення окремих слів або частин слова, їх розташовували в рядку в лінійній послідовності.

Згодом потреба у швидкому зображенні графічних знаків призвела до спрощення в накресленні лінійних ієрогліфів, які перетворились в *ієратичне письмо* (від грец. *ієρός* – священний). На зміну такому письму прийшла інша скорописна форма єгипетського письма – *демотичне письмо* (від грец. *демос* – народ), в якому графічні знаки набули форми літер. Це письмо було простішим і сприяло швидкому писанню; його використовували єгипетські купці та ремісники для ведення ділового листування й обліку.

Єгипетське письмо сформувалося під впливом торгівельних і культурних відносин з Грецією, тому базувалося на основі грецького алфавіту. Отже, ідеографічне письмо поступово переходило у *складове*. Його поява датується II-I тис. до н.е. Виникнення складової системи письма сприяло більшій зручності й легкості в навчанні та повсякденному застосуванні, адже вона нараховує невелику кількість графем, тоді як ієрогліфів існує більше тисячі; крім того, складова писемність точніше відображала фонетичні та граматичні особливості мовлення. Пізніє формування складового письма пояснюється, на думку В.О. Істріна [5], кількома причинами:

1) складним процесом виділення в мовленні фонетичних одиниць (складів) порівняно зі змістовими одиницями (словами), оскільки виокремлення складів передбачало більш розвинуту здібність мислення до аналізу;

2) відсутністю наочного зв'язку між складом і складовим знаком, тоді як в ідеографічному письмі кожному слову відповідав ієрогліф;

3) консервативним впливом грецьких каст, професійних писарів (Єгипет, Вавилон та ін.) та вченої бюрократії (Китай), які намагалися монополізувати письмо та перешкоджали його спрощенню й доступності.

Єгиптолог Ф. Ленорман зазначав, що під час читання зображені писемними знаками уявлення і поняття перетворювалися устами читця на слова, які відповідали у його рідній мові тим же уявленням і поняттям, бо образні знаки ставали виразниками певних звуків.

Поступово утворилося звукове письмо, де кожний алфавітний знак (графема), передавав певну фонему або звук. Тому буквено-звукове письмо іноді називають фонематичним. Поява *буквено-звукового письма* пояснюється більш розвинутою здібністю людини до розкладу мовлення на найпростіші елементи – звуки. Це суттєво полегшувало обмін думками на відстані за допомогою мінімального набору графічних знаків, сприяло розвитку суспільства та розповсюдженню грамотності. Виключно звукове і саме буквене письмо вперше зустрічається у фінікійців – східних сусідів давніх єгиптян. А тому першим удосконаленим алфавітом, на думку В.О. Істріна [5: 201], вважається *фінікійський*, для розвитку якого велике значення мало значення єгипетське і вавилонське письмо. Від першого фінікійці запозичили звукову систему і форму літер, від другого – пряме накреслення ліній. Фінікійський алфавіт став основою для більшості абеток і насамперед давньогрецької. Так, слово *алфавіт* утворилося внаслідок злиття двох перших грецьких літер *альфа* і *бета*, назви яких відповідають фінікійським *алеф* і *бет*.

У 403 р. до н.е. було запроваджено грецьке класичне письмо. Воно нараховувало 24 літери (17 літер на позначення приголосних і 7 – на позначення голосних звуків), які греки почали писати зліва направо на відміну від фінікійців. Від грецького алфавіту пішов латинський, від якого згодом утворилися понад 70 алфавітів народів світу (понад 30 європейських, 20 азійських і близько 20 африканських).

Виникнення слов'янської писемності Д.С. Лихачов, Й. Добровський, Є.Ф. Карський відносять у дохристиянські часи. Висловлюється думка, що наші предки мали писемність ще в епоху трипільської культури. О.О. Любар, М.Г. Стельмахович і Д.Т. Федоренко зазначають, що в Праукраїні того періоду існувала писемність на основі семи алфавітів, найбільш поширеним з яких був іллірійський. Дослідники стверджують, що скіфи, які населяли територію сучасної України, у ті часи вже мали два види звукового письма [12: 69].

Оскільки слов'яни є нащадками праслов'янського народу, то їх культура має багато спільного. Це стосується й походження письма. Слов'яни мали дві азбуки – кирилицю і глаголицю. За теорією Д.С. Лихачова [13], з VII-VIII ст. слов'яни перейняли з Візантії грецьке письмо, з якого згодом сформувалися протокириличне та протоглаголичне письмена, які застосовувалися одночасно.

Впорядкована, графічно спрощена й зручна у використанні нова слов'янська азбука (кирилиця) з'явилася на початку 60-х років IX ст., в епоху раннього феодалізму. Вона налічувала 43 літери: 24 запозичені з грецького алфавіту, 3 – з давньоєврейського, решта – спеціально створені. Крім літер на позначення слов'янських звуків, в азбуці були й зайві літери (*омега, фіта, ксі, пси, іжиця*), які використовували під час написання запозичених слів.

Найдавнішими кириличними написами є напис 943 р., виявлений у 1950 році в Добруджі, напис 993 року на нагробку болгарського царя Самуїла в Македонії; найдавнішими рукописами є Остромирове євангеліє (1056-1057) і руський, східнослов'янський ізвод старослов'янського євангелія; Супральський рукопис і Саввина книга (XI ст.). Найдавнішими глаголичними пам'ятками є Київські глаголичні листки X ст. і Зографське євангеліє XI ст. До глаголичних пам'яток належать також Маріїнське і Ассеманієве євангеліє.

Старослов'янська азбука, яку використовували на території України тривалий час, постійно видозмінювалася й удосконалювалася. Так, у X-XV ст. основним типом українського письма був *устав*, що виник під впливом грецького уставного письма. Для нього характерне чітке накреслення кожної літери, що є комбінацією прямих і заокруглених ліній. Скорочене написання слів позначалося надрядковим знаком – титлом. Із розділових знаків застосовували крапку, три крапки, поставлені трикутником, чотири крапки, розміщені ромбиком та використовували лише для членування тексту.

З середини XIV ст. поширювалося *півуставне письмо*. Літери півуставу були строго прямі, симетричні, великі й однакові за висотою та шириною, розташовували їх на однаковій відстані одну від одної. Таке письмо забезпечувало більшу зручність і швидкість. У цьому письмі зростає кількість скорочень і надрядкових знаків, було введено розділові знаки: кома, крапка з комою, двокрапка. Писання півуставом вимагало менше часу й уміння, тому було більш доступним для населення.

З кінця XIV ст. поряд із півуставом набуває поширення *скоропис*, форма рукописних літер у ньому ще більш ускладнювалася й порушувалася: літери ставали ширшими, розгонистішими та гачкуватими, окремі частини їх були непропорційними й виходили далеко за рядок. Позитивним було те, що окремі літери поєднували між собою. Наступним видом рукописних кеглів була *в'язь*, виникнення якої в кінці XIV ст. пояснювалося намаганням писців і книжників прикрасити літери. Це було декоративне письмо, бо слова і літери в рядку в'язі поєднували в безперервний орнамент, вписуючи літери одну в іншу та прикрашаючи їх. Застосовувався цей вид шрифту в заголовках, при оформленні титульної сторінки і на початку тексту.

Алфавіт і письмо в цілому набували поступово сучасної форми. Літери ставали простішими і більш заокругленими. Великого значення для вдосконалення кегля мало книгодрукування, розвиток якого розпочався з XVI ст. Перша датована книга "Апостол" була надрукована в Москві в 1564 р., а в Україні – у Львові в 1574 р. Іваном Федоровим. У ній почали ділити текстовий матеріал на слова, було виділено правила, за якими слова в реченнях писали окремо, запроваджено вживання прописних літер. У друкованих виданнях середини XVII ст. ("Учительное Євангеліє", "Патерик" та ін.) на титульних сторінках застосовано форми літер, близькі до сучасних.

Завершальним офіційним актом історичного розвитку старослов'янського кириличного письма стала реформа, проведена Петром I на початку XVIII ст. Вона була спрямована на введення більш спрощеного і досконалого шрифту, який відповідав би вимогам того часу. З 1708 р. у Росії, а також і в Україні, почали використовувати так званий "*гражданский шрифт*", значно простіший за попередній. Тоді ж з алфавіту було вилучено зайві літери – *омегу, фіту, ксі, пси, іжицю, юс великий, юс малий*, які не відповідали звуковому складові української мови; усунуто титли. Натомість було закріплено вживання літер *ю* та *я*. Буквам було надано красивих форм, які збереглися в основному й дотепер. Великі та малі рукописні літери писали переважно за принципом безвіддривності, що задовольняло вимоги скоропису. Переважна більшість літер мала зручні для швидкого письма поєднувальні елементи, і лише незначну їх кількість не можна було писати в словах безвіддривно. Це гальмувало процес скоропису.

На основі "гражданской азбуки" було створено сучасні російський, український, білоруський алфавіти, а також болгарський і сербський. Сучасного вигляду український алфавіт набував поступово. Протягом XIX ст. до нього було введено літери *і* (1818), *є* (1837), *ї* (1873), буквосполучення *йо,ьо* (1837). З часом вийшли з ужитку літери *ь, ъ, ѣ, э*, які не відбивали особливостей української фонетики. Остаточою українська абетка в сучасному варіанті була закріплена в "Словарі української мови" Б.Д. Грінченка (1907 – 1909). У 1933 р. з алфавіту вилучено літеру *г*, яку відновлено 1990 року. Сучасна українська абетка, як друкована, так і рукописна, нараховує 33 літери, що передають фонетичні особливості української мови.

Особливість буквено-звукового письма полягає в його тісному зв'язку з фонетикою мови та простотою вживання, що полегшує навчання грамоти: і читання, і письма. Буквене письмо, на думку А.О. Білецького, завершило "графічну революцію в історії людства" [14: 54].

Отже, письмо – одне з найістотніших знарядь культури, яке в просторі і часі розширює функціонування мови. Виникнення його має надзвичайно важливе значення в історії народу, а формування нових, зручніших для написання знаків відбувалося тисячоліттями. Те, що людина і тепер, маючи буквене письмо, не відмовляється від піктографічних, ідеографічних зображень, і навіть предметного засобу передачі думки, стверджує, що кожний відомий вид письма має свої переваги і недоліки, свою сферу застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемные исследования // Перевод с англ. яз. Ю.А. Жлуктенко. – К.: Вища школа, 1979. – 263 с.
2. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1 – 4 класи. – К.: Початкова школа, 2006. – С. 12-78.
3. Різник М.Г. Письмо і шрифт: [навч. посібник] / М.Г. Різник. – К.: Вища школа, 1978. – 152 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К. – Ірпінь: ВТФ "Перун", 2002. – 759 с.
5. Истрин В.А. Развитие письма / В.А. Истрин. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 396 с.
6. Кацпржак Е.И. История письменности и книги / Е.И. Кацпржак. – М.: Искусство, 1955. – 356 с.
7. Українська радянська енциклопедія. Словник: в 3 т. / [ред. А.В. Кудрицький]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – Т. 2. – 736 с.
8. Спиркин А.Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления / А.Г. Спиркин // Мышление и язык. – М.: Московский рабочий, 1958. – 80 с.
9. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства: [підручник] / Ю.О. Карпенко. – [2-е вид.] – Київ – Одеса: Либідь, 1991. – 280 с.
10. Ющук І.П. Українська мова: [підручник] / І.П. Ющук. – К.: Либідь, 2005. – 640 с.
11. Чикобава А.С. Введение в языковедение. Часть 1 / А.С. Чикобава. – [2-е изд.]. – М.: Гос. уч.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1953. – 243 с.
12. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки: [навч. посібник] / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко; за ред. О.О. Любара. – К.: Знання, 2003. – 450 с.
13. Лихачев Д.С. Исторические предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы / Д.С. Лихачев // Вопросы истории. – 1951. – № 12.
14. Білецький А.О. Про мову і мовознавство: [навч. посібник] / А.О. Білецький. – К.: АртЕк, 1997. – 224 с.

Матеріал надійшов до редакції 17.12. 2008 р.

Боднар Н.М. Исторический аспект развития письменности.

Статья посвящена проблеме возникновения письменности, определены этапы развития письменной речи и описано развитие разных типов письма: предметного, пиктографического, идеографического, слогового и звукового, которые использует человек для передачи мыслей. Предоставлены сведения о происхождении славянской письменности.

Bodnar N.M. Historical Aspect of Writing Development.

The article is devoted the problem of origin of the written language, the stages of development of writing speech are certain and development of different types of letter is described: subject, pictography, ideographical, syllable and sound, which are used by a man for the transmission of ideas. Information about the origin of the Slavonic written language is represented.